

СИМВОЛИКА, ХЕРАЛДИКА И НАДПИСИ НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПЕЧАТНИ ПРЪСТЕНИ

Мария ДОЛМОВА-ЛУКАНОВСКА (Велико Търново)

През XIII и XIV в. мнозина представители на българското болярство носили печатни пръстени, които поради своя правен, символичен и хералдичен смисъл ги съпътствали през целия живот. Те станали най-личният накит, който не се наследявал, подарявал или продавал и като такъв е без аналог в средновековното златарство. И въпреки че всички накити са за украса, тези пръстени имали утилитарна функция. Изработвани от злато и сребро, те били широко разпространени на Балканите, поддържайки за дълго една модна тенденция, свързана с определена политическа и културна среда.

Повечето от тези специфични средновековни паметници са открити в некрополите на значими църковни комплекси като „Св. Четиридесет мъченици“ и софийската „Св. София“, докато всички останали са единични находки често със случаен характер¹. Въведени в научно обращение през 1911 г. от acad. Й. Иванов във време, когато археологическите проучвания на Балканите са в своето начало, през изминалите десетилетия те бяха допълнени от много образци, намерени у нас и в чужбина. Общото при тези пръстени е формата — кръгъл щит с обла халка и уширени рамене, отливани в калъпи, след което допълнително обработвани. Върху печатната плоскост са гравирани в негатив кръгови надписи, повечето вписани в „зрънчест“ кръг подобно монетите, а централното поле с растително или зооморфно изображение, което би могло да бъде както емблема, така и символ, според пръстените без надписи, намерени в Търнов, Шумен, Овеч и др. Диаметърът на техните халки сочи, че са носени на малкия пръст на дясната ръка, откъдето се преместват на безименния през XV—XVI в. Но винаги печатът на пръстена означавал подпис на неговия притежател. Това са мъжки пръстени, за което говорят както типът, така изписаните имена и титли — Доброслав, Калоян, Слав и т.н. И докато в съседните страни, запазили през XV—XVI в. относителна държавна самостоятелност, традицията на печатните пръстени е про-

дължена и доразвита, то в поробените български земи тя изчезва заедно с феодалния елит, който единствен имал привилегията да ги носи.

Сравнителният и художествен анализ позволява да бъде установено тяхното стилово единство и принадлежност към едно или няколко ателиета от втората половина на XIII до края на XIV в. И докато в Ходоровия пръстен, този на ипикерний Петър и севаст Хинат все още се усеща византийското влияние, което издават надписите — разгърнати и на кирилица², но в хоризонтални редове на щита, то във всички останали е налице новото западноевропейско влияние, преминало под знака на ранноготическото изкуство. Характерните за него рицарски пръстени с гербове, девизи и орнаменти, които макар и във византийски дух, са така трансформирани, че само подсещат за Византия.

В ранните печатни пръстени плоскостта на щита все още е заета от надписа на името, както е случаят с пръстена на ипикерний Петър и този на севаст Хинат, докато при Ходоровия вече се появява изображение, макар то да е по-близо до пръстените от предходната епоха, отколкото до тези от XIII—XIV в. Това е шестконечен пръстен, около който е разположен кръговият надпис + ХОДОРОВ ПРЪСТЕН върху щита, свързан с халката посредством две лъвски главички, също елемент от по-ранните пръстени [т. I—4]. Символиката на този кръст е означавала обединението на земята и небето, както и знак за победата над смъртта.

Близък до него по време и стил е пръстенът на ипикерний Петър братовчед царев, според надписа на печатната плоскост, открит в басейна на Айтоски минерални бани, заедно с много монети и дребни предмети, хвърлени там за здраве [т. II—6], при него надписът е от особено значение, тъй като е най-дългият и подробен в групата печатни пръстени въобще. Изписаният дворцов чин е категорично доказателство за високото обществено положение на неговия собственик, който пожелал то да бъде отразено в печата [т. I—3]. Заимстваната от Византия дворцова титла ипикерний означава виночерпец, т.е. дворцов сановник, отговарящ за надзора над царските вина и дворцови пиршества, която също така би могла да бъде почетна³. В запазените писмени извори има няколко такива сановника от двора на Иван Александър (1331—1371), сред които оттеглили се от активна служба. Първият е монахът Силвестър, който изпълнявал тази длъжност до постъпването си в манастир, а вторият — Страцимир, който по-късно завършил дните си в Шумен⁴. В цитаделата на крепостта беше намерен печатен пръстен без надпис, който по тип и изработка се доближава до най-известните търновски образци. По всяка вероятност е бил негово притежание, още повече, че няма сведения за друг високопоставен велможа от това време в Шуменската твърдина.

Ще отбележим, че пръстени на ипикернии са известни още от Сърбия, където са наричани енохиари, а в Румъния — пахарници, според запазените влашки грамоти и пръстени от XV—XVII в.⁵ Така например в

пръстена на + РАДУЛ ПАХАРНИК е изписано личното име и дворцовият чин, но вместо познатото изображение на печатната плоскост има вложка от антична гема⁶, която показва по-нататъшното развитие на тези пръстени във време, когато на мода в ювелирните изделия са скъпоценните и полускъпоценните камъни.

Не по-малко интересен е пръстенът на Хинат севаст, открит в средновековен некропол на крепостта до с. Царевец, Врачанско⁷. Въпреки че печатната плоскост е заета от надписа, а самата форма е октогонална и отсъства изображение, това е един от най-ранните пръстени, които предизвестяват скорошната поява на кръглите щитове и надписи [т. II—7]. Но в този случай от значение е и изписаната длъжност на притежателя Хинат — севаст, което ще рече управител на област, пряко подчинен и назначаван от царя⁸. Няма други пръстени на севасти сред българската група паметници, но затова пък има по-други изделия от същото време както у нас, така и в съседна Сърбия. Върху голям бронзов кръст от Трапезица има посветителски надпис от името на севаст Берислав⁹. А на сребърен сръбски тас от XIV в. е изписано +ТАС НА СЕВАСТ ЧУЗМЕН, от който е запазен и печатен пръстен с надпис +ЧУЗМЕНОВ ПРЪСТЕН¹⁰. Очевидно велможите с дворцови титли или държавни чинове са държали да изпишат това на своите печати и на важни лични и дарителски предмети не само за показ, но и от практически съображения.

Никъде в кварталите на столичния Гърнов и другите средновековни градове не е намерен печатен пръстен с надпис, всички те макар и от същия тип — нямат такива. При някои полето около изображението е оставено свободно, което разрешавало по-късно надписване, а при други то е заето от кръгов растителен фриз, най-често повлек или полупалмети. Добрата изработка и сходства с надписаните пръстени говорят убедително, че са дело на едно и също златарско ателие. Всичко това сочи по категоричен начин високия ранг на погребаните сановници и в „Св. Четиридесет мъченици“ и „Св. София“, откъдето са пръстените с надписи, но без да пренебрегваме останалите притежатели на печатни пръстени, които също били високопоставени хора, с определени заслуги към царството, църквата или владетеля.

Исторически най-важният пръстен в тази група паметници е Калояновият, при това не толкова с теглото от 61,1 грама, колкото с изписаното на него име [т. I—2, II—2]. То е причината, накарала не един специалист да го свърже с личността на цар Калоян (1197—1207), по-малко със севастократор Калоян, довели до продължителни спорове в научния и популярен печат. Повечето застъпници на тезата за царската му принадлежност се придържаха към исторически сведения, които, не е тайна, са оскъдни и противоречиви, пренебрегвайки връзката между него и други-

+БѢІРОВА ПРЪСТЕН	1
+КАЛОРИНОВ ПРЪСТЕНЪ	2
+ПЕПРЪДНЛН КЕРЗННБЕРТУУКДРРЪ	3
+ХОАОРОВЪ ПРЪСТЕНЬ	4
+СЛѢСТОМНЧФЕВ+	5
+ВНТУМНРОВЪ ПРЪСТЕН	6
+РАДОСЛАВ ПРЪСТЕНЬ	7
+АОБРОСЛАВЪ ПРЪ	8

Табл. 1. Разгърнати надписи върху пръстени печати
XIII–XIV в.

те печатни пръстени с надписи и дворцови чиновове. Той оставя впечатление преди всичко със своя обем и масивност. Лъвската фигура, гравирана на щита — символ на власт и сила, е пожелана от притежателя и изпълнена от златаря, който следвал определената за тези пръстени схема. През втората половина на XIV в. лъвът, тип *lion passant* (лъв в движение), става любим декоративен и хералдичен мотив, поради което се открива върху много изделия на декоративното изкуство.

Въпреки многобройните страници, посветени на Калояновия пръстен, пълно и аргументирано изследване до 1992 г. нямаше. Тази празнота запълни статията на Ив. Сотиров, в която освен стиловия анализ, археологическите индикации и интерпретация на историческите сведения, той убедително свързва пръстена с личността на севастократор Калоян от Бояна, нещо което стори при самото откриване Ст. Михайлов¹¹.

В палеографско отношение надписът на пръстена може да бъде определен като смесица от архаични и късни белези, поради което сигурна датировка въз основа тях не е възможна. Неговият откривател отбелязва, че „липсата на царска титла в надписа, както и неговите палеографски особености и правописно-езикови черти, които не са типични за началото на XIII в., не придават категорична стойност на пръстена, както че гробът (в който е намерен) е изкопан след изграждането на северния портик и прибавен към църквата не по-рано от края на XIII — нач. XIV в., което го отделя хронологически от времето на цар Калоян“¹². Това ясно изразено становище от началото на археологическото откритие В. Вълков отстоява през целия си живот и то бе потвърдено от по-късните изследвания.

Пръстените печати се появяват едновременно на Балканите към средата и втората половина на XIII в. под влияние на латинското рицарство и контакта му с местните велможи и население. И докато началното производство е отбелязано от единични находки, то към края на XIII в. — началните десетилетия, те се увеличават и добиват широка популярност сред феодалната върхушка. За това допринесли немалкото италиански и дубровнишки ювелири, които намерили добър прием в балканските дворове и утвърдени златарски центрове, където изработвали скъпи луксозни украси¹³. Чрез тях западното влияние преминало непосредствено сред местната аристокрация, чиито вкус вече бил повлиян от вносните накити. От друга страна, то оказало давление на градското златарство, което ползвало чужди образци, но интерпретирано в зависимост от местните традиции и потребителски изисквания. Изделията носели особеностите на един стил, който, без да е западен, е трудно да се определи като български, тъй като става общ за страните от южнодунавската група.

Мнозина изследователи продължават да считат Славовия пръстен за най-ранен в тази група паметници. Главната причина за това не е

в неговата стилова и технологична характеристика, а в свързването му с личността на видния болярин — деспот Алексей Слав, живял в първата половина на XIII в. Върху щита на пръстена е гравирани крин, а около него кръгов надпис +СЛАВ СТОЛНИК ЦАРЕВ [т. I—5]. В надписа липсва думата ПРЪСТЕН, каквато има в повечето пръстени, но е изпусната тук, за да бъдат събрани повече думи и с по-едър щит, което го прави и по-сполучлив. Колкото до палеографската му характеристика, ще се доверим на Й. Иванов, единственият работил с него, според когото характеристиките букви са малко и само Ц, А, Р и К намират сходство с буквите от Асеновия надпис в църквата „Св. Четиридесет мъченици“¹⁴.

Известно е, че няма данни, позволяващи свързването на Алексей Слав с царския столник Слав, а още по-малко да потвърдят неговото присъствие в столичния Търнов¹⁵. Освен това е трудно да се приеме подобно превъплъщение от деспот в столник, както в йерархически, така също в исторически план. Със сигурност притежателят на пръстена се нуждаел от печатен пръстен, както поради високия дворцов сан, който имал, така от произтичащите задължения по организиране на царската трапеза¹⁶. След Калояновия пръстен това е вторият по големина и масивност пръстен с тегло от 35 грама и несъмнено високо златно съдържание. Със своята изобразителна концепция — кръгово изписване на името и крин в централното поле на щита, Славовият пръстен принадлежи по-скоро на втората половина на XIII в., отколкото на първата, както го определя Й. Иванов. Приемането му за по-ранен би означавало, че не е служил за печат, а имал само магическо-символично значение, целящо закрила на носителя, което не би било вярно. Изображеният на пръстена крин е петлистен, подобно останалите пръстени в тази група, някои от които без надписи. Такъв пръстен с крин е намерен в некропола на църква № 9 (пред Балдуиновата кула), с тегло 23 грама и 4 розети в околоръстното поле на щита¹⁷ [т. II—5]. Също от Царевец и също златен е друг значително по-малък пръстен с тегло от 5 грама, кринът, върху който е вписан в кръгов фриз с повлек, вместо надпис, който силно напомня пръстена от Шуменската крепост, където е заменен от изображението на орел¹⁸. И двата пръстена са изделия на придворното ателие в столичния град, което ги изработвало близо век. Те били предназначени за болярите в столицата и провинцията, много от които имали роднински връзки с владетелския двор.

Не е възможно, а едва ли е необходимо всеки печатен пръстен да бъде свързан с конкретна историческа личност, известна от писмените извори. За съжаление те са твърде малко, за да предоставят сведения за политическия елит на средновековна България. Затова обвързването на пръстените с един или друг виден болярин е по-скоро желание от страна на изследователите, отколкото реален исторически факт. Върху печат-

Табл. 2. Златни пръстени печати от XIII–XIV в.
 1. Витомиров пръстен; 2. Калоянов пръстен; 3. Бесаров пръстен;
 4. Доброславов пръстен; 5. Пръстен с крин от Царевец;
 6. Пръстен на ипикерний Петър, братовчед царев;
 7. Пръстен на Хинат севат

ните им плоскости са изписвани както имена, така дворцови чинове като столник и ипикерний и по-рядко държавни като деспоти и севасти, с едно изключение на Хинатовия пръстен. Но при тяхното датиране помагат не те, а по-скоро стиловият и художествен анализ, подпомаган от палеографските особености.

В средновековното изкуство кринът е мотив с хералдичен, символичен и декоративен смисъл, което го правело предпочитана украса. Символ на Богородица, той се асоциира с чистота и невинност, поради което е поставен върху много изделия от метал, дърво и тъкани. Също крин декорира щита на Доброславовия пръстен от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, чийто надпис е силно изтрит от продължителна употреба [т. II—4]. Буквите в него са плитки, някои изписани обърнато, а от думата ПРЪСТЕН е съкратена втората част /ГЕН/ [т. I—8]. Палеографската характеристика е затруднена, тъй като високите петлици на букви Р и разделеното писане на В са характерни повече за XII—XIII в., докато А, Б и С се оказват по-близки до XIV в. Името на притежателя Доброслав е в именителен, а не в родителен падеж. Всички тези особености не позволяват датирането на пръстена по надписа, но отнасянето му към втората половина на XIV в. е напълно уместно.

Друг търновски пръстен — Бесаровият, е лишен от „зрънчестите“ кръгове на останалите, което издава известен упадък в работата на ателието, настъпил към края на XIV в. [т. II—3]. В централното поле е гравирен орел, обърнат надясно с повдигнати и разтворени криле. Символ на евангелист Йоан, в библейската метафора той възпява божествената любов, сила и мощ, младост и бодрост на духа. Но силата на птицата обикновено се подчертава от нейната двуглавоост, каквато тук няма, поради което считаме, че е употребен като символично — декоративен елемент. Независимо че в църковната живопис, миниатюрите, пластиката и тъканите от това време се срещат много двуглави орли, в печатните пръстени те не са застъпени. Това идва да покаже, че ако двуглавият орел е бил вече знак с хералдична натовареност, то майсторите златари не биха пропуснали да го поставят върху своите изделия.

Изработката на Бесаровия пръстен не се отличава с особени достойнства, а буквите в надписа са разкривени, което издава известна неувереност от страна на майстора. Общият им вид го отделя от познатите надписи на XIII в., а удължените клинове на буквата Т я сближават с покъсни варианти от XIV в. Буквата Ъ отсъства от средата на думата ПР I Ъ I СТЕН, а вместо родителен падеж е използвано притежателно прилагателно име [т. I—1].

Но освен на Бесаровия пръстен, орел има и на Витомировия от некропола на църквата „Св. София“ в гр. София¹⁹. Също едноглав, той е обърнат наляво с повдигнати и разтворени криле. Разликата е в халката, чиято дължина е украсена с полупалмети, подобно много сръбски пръсте-

ни от това време за разлика от търновските, където украсата в редките случаи, когато има такава, е от повлек. Палеографската характеристика на този пръстен не дава сигурни датирани знаци, но името Витомир е познато от два църковни надписа — единият в Бояна, другият в Земен²⁰. Затова допускаме, че притежателят на пръстена е виден велможа от Средец, най-вероятно управител на областта по времето на Иван Александър.

Подобно изображение на орел е гравирано на Радославовия пръстен от Кюстендил²¹ [т. I—7]. За разлика от повечето печатни пръстени той е сребърен с позлата и принадлежи към накитите от региона, свързани със златарските центрове при рудниците в Македония и Сърбия. Това издава украсата по външния кръг на халката и розетата на дъното, която се среща често в сръбски образци от XIV в. Орнаментът и композицията на пръстените са онези елементи, които най-точно изразяват времето и стила на ателието, в което са работени. Но честота на стила се определяла още от изпълнителя, майстора златар, който им предавал своя печат, независимо дали е виждал, или чувал за такъв накит.

Производството на пръстените печати е ставало в дворцовото златарско ателие на столичния Търнов, което оказвало влияние върху дейността на много от провинциалните златарски центрове. Това се потвърждава не само от местонамирането, но също от стиловата и технологична близост между тях, определена както от потребителското търсене, материала и техниката, така и от наложения в работата на ателието художествен стил. Различията между отделните екземпляри зависели от вкусовете на потребителите и от уменията на отделните майстори. И ако Калояновият и Славовият пръстен могат да се отнесат към по-ранната продукция на дворцовото ателие, то Бесаровият, Доброславовият, Сеновият и други пръстени са от средата и втората половина на XIV в. Към тях могат да бъдат причислени много от пръстените без кръгови надписи. Няма да е точно, нито вярно, ако кажем, че Витомировият и Радославов пръстен са дело на същото това ателие, въпреки очевидното сходство, тъй като съществуват особености, които ги причисляват към западни ателиета в съседна Сърбия.

Печатните пръстени били предназначени за феодалния елит и се отличават с доброто познаване на тогавашната мода, на хералдическите норми и тенденции, издържани в готически стил и висока технологична култура. Стилистически те носят в себе си спецификата на романско-готския стил, но също и елементи от византийското златарство. За това допринесли икономическите и политическите връзки на страната с южноиталианските градове и Дубровник след срутването на Византийската империя в 1204 г., която никога повече не е достигнала предишното могъщество, а средиземноморската търговия ѝ се изплъзнала окончателно за сметка на Венеция и Генуа.

Голямата група на печатните пръстени формира три подгрупи: пръстени с надписи, принадлежащи на дворцови сановници, на висши държавни чиновници — управители на градове и области, и третата — пръстен без кръгови надписи, но с всички останали елементи от разглеждания тип, притежателите на които нямали горните титли, въпреки принадлежността си към болярството. Формата на всички пръстени е масивно тяло, преминаващо в кръгъл щит, наследство от античните и ранновизантийските типове с уширени рамене²², оформлението на които позволявало различни варианти. Разликата е в новата композиционна схема, в системата на гравирание на изображения и имена върху вече кръглата печатна плоскост, при която символичните изображения са точно съобразени с маркиращите горната хералдическа страна — разделително кръстче или розета с надписи, затворени между две окръжности от точки. Най-добре може да се определи като хералдично представяне в духа на западноевропейската мода със символни знаци в централното поле и гравирани около тях надпис. Именно хералдическите изисквания към средата на XIII в. изместват традиционните византийски пръстени с кръстовидни монограми на имена и титли, както и схематични или животински изображения, като налагат новия тип печатни пръстени.

Самото понятие — печатен пръстен или пръстен с герб се появява за пръв път в дубровнишките документи през втората половина на XIV в. и се приема като начало в развитието на гербовете и хералдичните знаци в Дубровник и съседните държави²³. Някои от тях се появяват по едно и също време на няколко места, при това в една и съща интерпретация върху монети, накити и тъкани. Изобразените върху печатните пръстени декоративни елементи са характерни за приложното изкуство на страните от византийския културен кръг. Ето защо в тях може да се открие преплитането на източни със западни мотиви, търсенето на нови форми в старите традиции и постепенното изследване на декоративни мотиви, които скоро се превръщат в хералдични знаци. Кръгът на зооизображенията върху търновските пръстени е сведен до орли и лъвове, които гравирани на печатната им плоскост, символизирали сила и власт, допада и на болярските вкусове. Самата интерпретация ставала съдържано, като особено внимание е отделяно на главата до получаването на напълно сходство с представеното животно.

За разлика от другите художествени изделия, накитите се явяват свидетелство за икономическата мощ, просперитета и богатството на една страна. Нейният икономически подем или упадък определял стойността и ценността на накитите, независимо от степента на култура или изтънчеността на съществуващите обществени критерии. Но освен всичко това те са безспорно доказателство за високото ниво на златарското изкуство, естетическите вкусове на техните собственици и културното ниво на столичния Търнов, където са работени.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Иванов, Й.** Старобългарски и византийски пръстени. — ИБАД, II, 1911, с. 1—13; **Вълов, В.** Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във В. Търново. — Археология, XVI, 1974, кн. 2, с. 45—47; **Маргос, А.** Златен пръстен от средновековната крепост Овеч. — Нумизматика, 1990, 1, с. 40—42.

² **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 2—5, табл. I—1,2; **Филов, Б.** Софийската църква „Св. София“. С., 1913, с. 89—95; **Георгиева, С.** и **Бучински, Д.** Старото златарство във Враца. С., 1959, с. 22, табл. XVII—9.

³ **История на България.** 3, С., 1982, с. 252.

⁴ **Попруженко, М. Г.** Синодик царя Борила. С., 1928, с. 90; **Антонова, В.** Шуменската крепост. Твърдина през вековете. С., 1981, с. 75 и сл.

⁵ **Иванов, Й.** Български старини из Македония. С., 1931, с. 225.

⁶ **Draghiceanu, V.** Sapaturile din Buda. Zapos si Tisan-Buzau — Bul. Comisiei monumente lor Istorice. 1931q p. 173, fig. 29.

⁷ **Георгиева, С.** и **Бучински, Д.** Цит. съч., с. 22, табл. XVII—9.

⁸ **Петров, П.** О титулах „севаст“ и „протосеваст“ в средновековном болгарском государстве. — ВВр., 16, 1959, с. 55 и сл.; **Андреев, М.** Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право. С., 1965, с. 150 и сл.

⁹ **Тотев, К.** Още веднъж за кръста на севаст Борислав от Трапезица. — Старобългаристика XXI, 1997, 1, с. 39 и сл.

¹⁰ **Ковачевич, Й.** Средновековна ношна балканских словена. Белград, 1953, с. 164, сл. 96.

¹¹ **Сотиров, Ив.** Проблемът за Калояновия пръстен и неговия притежател — ГНАМ, VIII, 1992, с. 341 и сл.

¹² **Вълов, В.** цит. съч., с. 50.

¹³ **Ковачевич, Й.** Цит. съч., с. 97, 120—121; **Радойкович, Б.** Накит код Срба. Белград, 1969, с. 122—123.

¹⁴ **Иванов, Й.** Старобългарски и византийски пръстени, с. 6—7, т. I—4.

¹⁵ **Дуйчев, Ив.** Мелник през Средновековието. В: Българското средновековие. С., 1972, с. 398—399; **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневци. С., 1985, с. 97.

¹⁶ **История на България.** 3, с. 259.

¹⁷ Пак там, с. 239, обр. 1.

¹⁸ **Проучвания на обект Царевец — III юис.**

¹⁹ **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 8, т. I—5.

²⁰ **Дуйчев, Ив.** Боянската църква в научната литература. В: Българското средновековие, с. 482—484, 511.

²¹ **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 10, т. I—9.

²² **Marshal, F.** Catalogue of the finger kings greek, etruscan and roman. Oxford, 1907, pp. 170—175.

²³ **Радойкович, Б.** Цит. съч., с. 126.